

TARIXIYLIK JIHATDAN O'ZBEK TILI LEKSIKASI. UMUMIY VA CHEGARALANGAN LEKSIKA

Uzoqova Zarina

G'ijduvon tuman 2- son Kasb-hunar maktabining

Ona tili fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Soʻz va iboralarni zamonaviy qatlamga kirishida ularning nutqda oz-koʻp ishlatilishi yoki bu qatlam soʻzlari til jamoasining barcha aʼzolari nutqida barovar ishlatilishini hisobga olish yaramaydi, Masalan, terminologik leksikaga oid soʻzlarning isteʼmol doirasi chegaralangan.

Kalit soʻzlar: Oʻzbek, Soʻz va iboralarni, nutq, zamon, eski soʻz, qatlam, leksiya, yangi soʻz, lugʻat.

Oʻzbek tili leksikasining chegaralangan qatlami: 1) zamonga koʻra; 2) territoriyaga koʻra; 3) ijtimoiy holatga koʻra uchga boʻlib oʻrganiladi,

Tilda ayrim soʻzlar eskirib isteʼmoldan chiqsa, maʼlum talablar asosida yangi soʻzlar paydo boʻladi.

Hozirgi oʻzbek adabiy tili nuqtai-nazaridan eskirgan soʻzlarning jami eski qatlam (eski leksika), yangi soʻzlar jami yangi qatlam (yangi leksika) deyiladi,

Bu ikki qatlamdan tashqari, lugʻat sostavida adabiy til uchun, odatdagi, eskilik va yangilik boʻyogʻiga ega boʻlmagan soʻzlar qatlami ham bor Bu qatlam zamonaviy qatlam yoki neytral qatlam deyiladi.

Demak, zamon nuqtai-nazaridan oʻzbek tili leksikasi uch asosiy qatlamga boʻlinadi.

1. Zamonaviy qatlam
2. Eski qatlam
3. Yangi qatlam,

Eskilik va yangilik boʻyogʻiga ega boʻlmagan soʻzlar zamonaviy qatlam deyiladi. Oʻzbek tili leksikasining asosini shu qatlimga oid soʻzlar tashkil etadi.

Soʻz va iboralarni zamonaviy qatlamga kirishida ularning nutqda oz-koʻp ishlatilishi yoki bu qatlam soʻzlari til jamoasining barcha aʼzolari nutqida barovar ishlatilishini hisobga olish yaramaydi, Masalan, terminologik leksikaga oid soʻzlarning isteʼmol doirasi chegaralangan. Ammo, ular zamonaviy hisoblanaveradi.

Funksional-normativ, ya'ni zamonaviy soʻzlar bilan bir qatorda hozirda kam iste'mol boʻlib qolgan eski qatlam ham uchrab turadi. Eskirgan soʻzlarga ikki tip hodisa:

1. Hozirgi til nuqtai-nazaridan soʻz ham, u nom boʻlib predmet, hodisa ham eskirgan iste'moldan chiqqan mirshab, amir, arbob. Bunday soʻzlar istorizmlardir.

2. Narsa va hodisaning, tushuncha yoki tasavvurlarning oʻzi emas, balki uning nomi eskirgan boʻladi. Handasa (geometriya), sarf (morfologiya), nahv (sintaksis). Bunday soʻzlar arxaizmlardir,

Demak, eskirgan soʻzlar ikki koʻrinishga ega:

1. Istorizmlar; 2. Arxaizmlar

Davr oʻtishi bilan muayyan paytda zamonaviy hisoblangan baʼzi predmetlar qoʻllanishdan qoladi. Natijada, bu narsi va hodisalarni ifodalovchi soʻzlarni ishlatish ham susayayadi va asta-sekin til lugʻat sostavining aktiv qatlamidan passiv qatlamga oʻtadi.

Shu sababli bu tip soʻzlar oʻtmish davr fakti-istorizm deb yuritiladi. Istorizmlarning leksik frazeologik koʻrinishlari mavjud.

Eskirib iste'moldan chiqqan oʻz sinonimiga ega boʻlmagan soʻzlarga leksik istorizmlar deyiladi: omoich, choʻri, yuzboshi. Istorizmlarning yuzaga kelishi tabiat va jamiyatdagi oʻzgarishlar, yangilanish va eskirishlar bilan aloqadordir. Istorizm eski lugʻat birligidir. Bu tip soʻzlar hozirgi davr kishisi uchun tushunilishi qiyin boʻladi. Ularni maxsus izohlar orqali anglash mumkin.

Uzbek tili leksikasidagi istorizmlarga misollar:

- ijtimoiy-siyosiy hayot bilan bogʻliq soʻzlar: podshoh, qul, quloq, batrak.
- mansab, amal unvonlar nomi: amin, arbob, zakotchi, udaychi, shotir.
- baʼzi hujjat nomlari: vasiqa, sanad, vakfnoma 4) maktab va maorif: mulla, xalfa, mudarris, haftiyak
- uy-roʻzgʻor buyumlari nomi: charh duq kajava, juvoz.
- oʻlchov, pul birliklari nomi: botmon, qadoq, tanob, arshin, tanga, qora pul.
- kiyim-kechak nomlari: choriq, kimxob, qalami, quloh va boshqalar.

Istorizmlarning bundan tashqari frazeologik semantik turlari ham mavjud.

Eskirib iste'moldan chiqqan, oʻz ekvivalentiga ega boʻlmagan iboralarga frazeologik istorizmlar deyiladi: madrasa tuprogʻini yalamoq, issiq-sovuq qilmoq, tarki dunyo qilmoq, soʻfi qilmoq va h.k.

Soʻzning yangi maʼnosi

Soʻz material tomondan eskirmay, maʼno tomondan eskiradi. Bunda soʻz Yangi davrda yangi maʼnoda qoʻllanaveradi. Uning oldingi maʼnosi oʻtmishga tegishli boʻlib qoladi. Bu semantik istorizm deyiladi:

rais-boshliq, tashkilot xodimi Soʻzning eski maʼnosi rais-diniy rasm-rusum nazoratchisi arbob-fan sohasida beriluvchi unvon

saroy-madaniy tadbirlar joyi oqsoqol-keksa, hurmatli boy-badavlat, serob, moʻl arbob-qishloq oqsoqoli, arestokrat

saroy-xon, podsho qarorgohi oqsoqol-mahalla boshligʻi boy-feodal sinf vakili Chogʻiashtiring: Boy choʻchib oʻzini chetga oldi (O). Dasturxonlar mevalarga boy. (M. Alaviya).

Istorizmlar koʻproq oʻtmish haqida hikoya qiluvchi zamonaviy asarlarda uchraydi. Bu bilan davr ruhi, koloriti beriladi

Istorizmlarda uslubiy boʻyoq soʻz koʻchma majoziy maʼnolarda qoʻllansagina paydo boʻladi. M: Oʻzi xon, soyasi sultom bu kishini. Bu student alifni kaltak deydi.

ARXAIZMLAR

Eskirib isteʼmoldan chiqqan, ammo oʻz ekvivalentiga, sinonimiga ega boʻlgan soʻzlarga arxaizmlar deyiladi. Masalan, ulus (xalq), firqa (partiya), bitik (kitob), tilmoch (tarjimon).

Istorizmda predmet ham, nomi ham eskirgan boʻladi, arxaizmda esa predmet yoki hodisa zamonaviy boʻlib, ning utiish nomi eskiradi. Natijada, predmet yoki hodisa Yangi bilan yuritiladi. Tilda soʻzlarning arxaiklashishi asta sekin amalga oshadi, Arxaizmlarning zamonaviy dublet (sinonim)i bu soʻz ustidan funksional-normativ jihatidan gʻolib chiqqan soʻzdir.

Tilda eskirish turli koʻrinishda namoyon boʻladi; soʻz yoki soʻz maʼnolaridan biri eskirishi mumkin. Yoki soʻzning biror morfem boʻlagi eskirishi mumkin. Xuddi shunigdek tilda frazeologik iboralarning eskirishi kuzatiladi.

Shunga koʻra arxaizmlar, eng avvalo, uch katta guruhga bulinadi:

1) leksik arxaizmlar; 2) grammatik arxaizmlar; 3) frazeologik arxaizmlar,

LEKSIK ARXAIZMLAR

Narsa va hodisalarning nomlaridan biri eskiradi: ulus (xalq), yozuq (gunoh) kabi.

Leksik arxaizmlar eskirgan hodisaning xarakterlga koʻra. Oʻz navbatida ikkiga boʻlinadi:

1) leksik arxaizmlar; 2) semantik arxaizmlar

Leksik arxaizm soʻzning, soʻz vazifasining zskirishi boʻlsa semantik arxmizm koʻp manoli soʻz maʼnolaridan birining eskirishidir. Bunda soʻz shakli eskirmaydi,

balki so`z semantik tarkibidagi semalardan biri eskiradi. So`z qobig`i endi o`sha ma`noni anglatmaydigan, ifodalamaydigan bo`lib qoladi. O`sha ma`noni anglatish so`zning hozirgi emas, o`tmish vazifasi hisoblanadi. Natijada so`zning o`sha manosi eskirgan, endilikda unutilgan bo`ladi. Masalan, afandi so`zi o`qituvchi ma`nosiga ega bo`lgan. Ammo bu ma`no hozir eskirgan. Anjuman so`zi bir kasb egalarining o`ziga xos yig`ilishi ma`nosini ifodalagan. Ozod so`zi bolalarni darsdan javob berilishi ma`nosini ifodalagan; Bolalar o`qishlarini to`xtatib domlaga qaradilar. – Ozod!–deb yubordi domla (S. A.)

Semantik arxaizmlar so`z va uning leksik ma`nosi bilan bog`liq bo`lganligi uchun uni leksik-semantik arxaizmlar deb ham yuritiladi.

Leksik arxaizmlarga so`zning shakliy va talaffuz xususiyatlari bilan aloqador bo`lgan leksik-fonetik leksik-orfografik shunmgdeq aktsentopogik arxaizmlar ham kiradi.

Aktsentologik arxaizm so`z urg`ularidagi o`zgarishlar natijasida sodir bo`ladi. So`z urg`usi vaqt o`tishi bilan boshqa bo`ginga ko`chadi. Urguning oldingi holati eskiradi: simvol, epigraf so`zlari rus tilida avvallari simvol, epigraf deb talaffuz qilingan. Bu talaffuz hozir eskirgan, arxaik hisoblanadi.

Eskirish so`zining butun tarkibida emas, balki uning morfematik qismida yuz berishi mumkin. Bunday eskirish grammatik arxaizmni tug`diradi. Bu haqda to`liq ma`lumot E. Kilichevning S. Ayniy asarlarida grammatik arxaizmlar, O`TA, 1969. 1 son maqolasida berilgan.

Eskirib iste`moldan chiqqan, ammo o`z ekvivalenti, sinonimiga ega bo`lgan morfologik shakllarga grammatik arxaizmlar deyiladi: -?a (-ga), -din (-dan); ulamoga, jondin;

-gan (-gan)(-mish (-gan); borg`an, bormish;

-gi (gi): burung`i zamonlar;

-ur (-ar): kelur, borur;

-g`ay, -gay {-sing borg`ay.borgay;

-Qani orqamdan yur. Senga aygadurgan yana bir so`zim bor! (O. Yoqubov).

Grammatik arxaizm so`zga, ya`ni so`z tarkibiga aloqador bo`lganligi uchun leksik grammatik arxaizm deb ham yuritiladi

Eskirib istemoldan chiqqan, ammo o`z sinonimiga ega bo`lgan frazeologik iboralar, frazeologik arxaizmlar deyiladi: Jismini dol aylamoq (qaddini bukmoq), fotiha olmoq (javob so`ramoq), gasadduqot qilinmoq (o`ldirilmoq) kabi.

Arxaizm va istorizmlar o`zaro quyidagi belgilari bilan farq qiladi:

- arxaizmlar hozir mavjud narsalarning, istorizmlar esa o`tmish narsa-hodisalarning atamasidir;
- arxaizmlarning sinonimi mavjud, istorizmlarning sinonimi yo`q;
- istorizm birdan-bir yakka nom, uning o`rnini bosuvchi so`z yo`q. Arxaizm qo`sh nomning eskirib qolganlaridan biri, eskirgani;
- arxaizm nominativ hamda uslubiy vazifa bajaradi istorizm nominativ vazifa bajaradi;
- arxaizmlarning paydo bo`lishi til taraqqiyoti qonunlari asosida bo`ladi, istorizmlar jamiyatning ijtimoiy, siyosiy, madaniy taraqqiyoti tarixiga ko`ra paydo bo`ladi,

Arxaizm va istorizmlarni yaqinlashtiruvchi belgi ularning har ikkalasi ham eskirgan, nonormativ leksika ekanligidadir.

Arxaizm va istorizmlardan xronizmlarni farqlash lozim Xronizm biror voqelik nomini vaqti kelib boshqasi bilan almashtirishdir.

YANGI QATLAM

Til leksikasiga eskirish xususiyati bilan bir qatorda yangilanish ham xosdir. Jamiyatning rivoji, ob`yektiv borliq, iibatdagi o`zgarishlar yangi so`z va atamalarni tug`diradi.

Yangi so`zlar qatlami tilshunoslikda yangi leksika deb ham yuritiladi.

Ob`yektiv ehtiyoj tufayli va til qonun-qoidalariga mos ravishda yaratilgan yangi so`zlar til leksikasini boyitadi.

Yangi so`zlar quyidagi yo`llar bilan yaratiladi:

- affiksatsiya, so`z o`zaklarga yasovchi qo`shimchalar qo`shish bilan: reketchi, saylovchi tadbirkor, hujumkor.
- kompozitsiya; O`zakka o`zak qo`shish bilan: yodnoma, kitobsevar, cho`lquvar, bozor iqtisodi.
- so`zlarni juftlash asosida: ishchi-yoshlar, ilmiy-nazariy, hisobotsaylov.
- o`zbekcha qisqartma so`zlarni yaratish asosida: BuxDU. boshbuh BMT.
- traditsion so`zlarni yangi ma`noda qo`llash asosida: millat, vatan, ziyorat, mehnat, ozodlik.
- so`z o`zlashtirish asosida: bakalavr, magistr, fermer.
- kalka asosida: ekranlashtirish, radiomarkaz, shanbaliq radioto`lqin.

Yangi so`zlar tilda dastlab neologizm sifatida paydo bo`ladi. Neologizm (yunoncha:

yangi so`z demak) o`zida yangilik bo`g`ini saqlagan so`zlarga neologizmlar deyiladi. Masalan: fazogir, kitobsevar, hushyorlik jamiyati, fidokorlar partiyasi.

Yangi soʻz oʻz yangilik boʻyogʻini yoʻqotsa, tilda faol qoʻllanib, odatiy soʻzlar qatoriga oʻtadi: 1930 yillarda paydo boʻlgan traktor, mashina, sovxoz, zveno kabi soʻzlar faol soʻzlarga aylanib ketdi. Ayrimlari eskirib ham qoldi: MTS, patefon, sovxoz, rayjrokom.

Demak neologizm nisbiy tushunchadir. Oʻz paydo boʻlish doirasi, muhitiga koʻra neologizmlar ikkiga boʻlinadi:

1. Umumtil (umumnutq neologizmlari);
2. Individual nutq neologizmlari.

Individual nutq neologizmlari alohida shaxslar, adiblar tomonidan favqulodda yaratilgan soʻzlardir. Shu tufayli tilshunoslikda bu tip soʻzlar okkazonalizmlar deb yuritiladi, Bunday neologizmlarga M.Shayxzoda tomonidan yaratilgan Toshkentnoma, fazoshumul, nuriston, ipaklashsin, Gʻ.Gʻulomning yalovkash, sharofobod kabilarni kiritish mumkin, Neologizmlar umumadibiy leksikani toʻldirib, boyitib turadi.

Neologizm tilga singib ketishi uchun ikki yetakchi talabga javob bermogʻi kerak.

1. Yangi soʻz – neologizm tushunarli boʻlishi, maʼnosi aniq, tinglovchiga tez etib boradigan boʻlmogʻi kerak.
2. U tilda mavjud va yashovchan modellar asosida yaratilmogʻi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Begmatov E. Hozirgi oʻzbek tilining leksik qatlamlari. – T: Fan, 1985 y.
2. Begmatov E. Boboyeva. A. Asamididnova M. Nutq madaniyati va adabiy norma. – T: Fan, 1973 y.
3. Joʻrayev B. Oʻzbek adabiy tili va oʻzbek dialektlari, Toshkent, 1963.
4. Tojiyev Y. Oʻzbek nutqi madaniyati va uslubiyati asoslari- T 1994.
5. Shomaqsudov A. Oʻzbek tili stilistikasi. – T . 1981.
6. Joʻrayev B. Oʻzbek adabiy tili va oʻzbek dialektlari, Toshkent,1963 y. 7. Tursunov U va boshqalar. Hozirgi oʻzbek adabiy tili, Toshkent, 1992.